

Експресіонізм у романі Анрі Барбюса «Вогонь» та романі О. Турянського «Поза межами болю»: типологічний аспект

Статтю присвячено аналізу та порівнянню роману Анрі Барбюса «Вогонь» і роману О. Турянського «Поза межами болю». Досліджено домінуючий образ-архетип Вогню та поетику експресіонізму у романах, виконано компаративний аналіз творів, виявлено типологічну близькість на проблемно-тематичному й художньо-образному рівнях. Віднайдено спільні експресіоністські акценти.

Ключові слова: експресіоністський стиль, поетика експресіонізму, образ-архетип Вогню, «поетика вогню», експресіоністські акценти, експресіоністські прийоми.

Усі великі стилі, народжені епохами в історії культури, мають міжнародний характер, проявляють найглибші тенденції в розвитку культури. Експресіоністський стиль – загальноєвропейське явище, на думку усіх дослідників експресіонізму. Вивчення стилю, який виходить за межі національної літератури, – складне завдання, навіть проблема, якщо йдеться про типологію. На нашу думку, сучасна архетипна критика та міфокритика уможливають вихід на типологічний складник стилю, адже переважно словник міфів і символів у всіх європейських літературах спільний, оскільки вони мають один антично-християнський витік. Про міфи як стійкі мотиви літератури пишуть усі сучасні компаративісти, пов'язуючи його також з архетипними образами. Зокрема, про це йдеться в роботах І. Зварича та А. Нямцу. Але зв'язок міфів й архетипів із літературним стилем, – проблема, що досліджена значно менше. Аби глибше розкрити образ-архетип Вогню, вийти на типологію експресіоністського стилю, потрібно порівняти різні твори про війну, написані сучасниками. Загалом про Першу світову війну створено цілу бібліотеку літератури. Але ми зупинили свій вибір для порівняння на романі Анрі Барбюса «Вогонь», та на творі, котрий дослідники вважають зразково-експресіоністським – це роман О. Турянського «Поза межами болю». Наше завдання дослідити домінуючий образ-архетип Вогню та поетику експресіонізму, виконати компаративний

аналіз названих вище творів, виявити типологічну близькість на проблемно-тематичному й художньо-образному рівнях.

Темою обох творів стали війна, її жахіття та божевілля. У романах знайшла яскраве відображення поетика експресіонізму, різні художні прийоми, що виражають гострі проблеми людства: відчай, песимізм, розуміння безперспективності життя і т. д. Тому потрібно розглянути особливості поетики експресіонізму у цих творах і пояснити численні збіги у творах, котрі писалися письменниками, які не впливали один на одного.

Варто вказати, що раніше дослідники не зіставляли роман А. Барбюса «Вогонь» з романом О. Турянського «Поза межами болю», хоча й ставлять їх в один ряд. Для зіставлення існує чимало вагомих підстав: це твори сучасників, представників різних літератур про війну з найбільш потужним антивоєнним пафосом. Нас цікавить, зокрема, експресіоністський стиль цих творів й архетип Вогню. Адже, як стверджував М. Нестелєєв, «<...> висвітлення подібних літературних типів стало надзвичайно актуальним у добу модернізму. У цьому сенсі повість О. Турянського найчастіше порівнювали з «Червоним сміхом» Л. Андрєєва й «Вогнем» А. Барбюса, незважаючи на те, що в них ідеться про різні війни. Окрім належності до літературної течії «втраченого покоління», «Поза межами болю» також нерідко аналізують у межах поетики експресіонізму» [3, с. 51]. М. Нестелєєв підкреслив, що експресіоністська поетика є домінантною у творі О. Турянського. А також його твір став предтечею української прози про Другу світову війну. Н. Мафтин називає такі ознаки експресіонізму в романі О. Турянського: «О. Турянський “опредметнив” у слові біль людської душі й тіла, передав його відлуння кожним рядком свого твору. Цьому підпорядкована й композиційна своєрідність роману, в основі якої – кінематографічний монтажний принцип, і чорно-біла колористика, і максимальне навантаження зорових і слухових образів-символів як негативної <...> так і позитивної семантики» [2, с. 61].

Насамперед потрібно наголосити, що романи А. Барбюса «Вогонь» та О. Турянського «Поза межами болю» – це романи-заклики зупинити війни й убивства, волення про допомогу, крик-застереження про неминучу катастрофу всього світу та людства. Романи проголошують, що війна – це страхітливе зло. Це болісні спогади обох письменників про ті події, учасниками яких вони були, тобто

твори ґрунтуються на реальних подіях із життя самих авторів. Нагадаємо, що основу роману Анрі Барбюса складають його листи з фронту, які він писав своїй дружині й у яких оповідав про своє окопне життя, жахливе існування солдат-побратимів, показав жахливі реалії війни, котрі сам пережив. Осип Турянський також написав спогади про своє минуле та загиблих товаришів, які *«впали жертвою жахливого злочину <...> І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю – у країну божевілля і смерті»* [6, с. 13], тобто війни, голоду, холоду, страждань, марень, болю, смерті, канібалізму, божевілля тощо. Сюжет роману О. Турянського ґрунтується на реальних подіях із життя автора, які він пережив, переходячи через албанські гори як військовополонений. Усі його товариші загинули під час переходу, вижив лише він. Ці події стали основою роману.

Обидва автори засуджують війну, бо це масові вбивства, адже людина перетворюється на звіра, хижака, ката, який, прагнучи вижити, поїдає та знищує іншого, собі подібного. Для обох авторів сонце є символом віри в майбутнє, промінчиком надії на краще життя, символом прозріння людства від пільми під назвою війна, що огорнула світ. Усе погане минає, війна теж закінчиться й настане мир та спокій. Солдати живими повернуться до рідних домівок, полонені виживуть та зустрінуться з рідними. У романі «Поза межами болю» Романа Оглядівського рятує від самогубства сліпий скрипаль Штранцінгер словами: *«Є сонце в житті <...> Далеко <...> там <...> сонце <...>»* [6, с. 105] – завжди є надія на порятунок. Поки людина дихає, живе, вона до останньої хвилини вірить та має надію. Сонце – це символ життя й Бога. Роман А. Барбюса закінчується такими сумними, але все ж таки оптимістичними словами: *«<...> чорне громове небо тихо розступається над нашими головами. Між двох чорних хмаровищ проступає спокійний прозір, і ця вузька смужка така сумна і вбога, що здається мисляча, все-таки є вістю, що сонце існує»* [1, с. 291]. Віра в майбутнє – це спільна риса авторів: *«Солдати починають розуміти безмежну простоту буття. Істина не тільки запалює в них зорю надій, але й відроджує в них сили й відвагу»* [1, с. 291]. Розуміння, ясність думки, прозріння, можливість порятунку в силі думки також простежуємо в романі «Поза межами болю»: *«Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя і до його вищих*

цінностей переможе смерть» [6, с. 120]. Сонце також належить до образів вогню. Вогнище, довкола якого сидять персонажі О. Турянського, символізує життя. Доки горить вогонь, існує джерело тепла, а отже, і продовження життя. Погасне вогонь – настане смерть не лише від голоду, але й від холоду, тобто вогонь – це життя: *«Бояні лебедів: – Огонь... огонь... огонь!.. Згинемо без огню»* [6, с. 28], *«Всесвітній огонь життя горить над всесвітньою безоднею нічогості»* [6, с. 41]. Вогонь життя палає в серцях та душах персонажів. Спогади про минуле життя й жінок розпалює цей вогонь ще дужче, як вулкан, і тоді лава спогадів та емоцій виливається словами. Отже, чітко простежуємо «поетика вогню»: *«Цей огонь у мені так жагучий, що я хотів би пригасити його трошки струєю сліз. Та, на жаль, мої сльози замерзли»* [6, с. 44]. Тому слова їх гріють, вони перетворюються на вогонь спогадів та роздумів, що також їх зігріває, бо це єдине, що залишилось у житті – спілкування, доки розум ще жевріє, доки божевілля не поглинуло свідомість: *«Вони не проміняли б слів огню за найкращі мелодії чудової музики, бо вона була б тепер тяжким роззвучком для їх замерзлої душі»* [6, с. 50]. Не дарма сліпий скрипаль Штранцінгер спалює свій інструмент. Це єдине, що в нього залишилося цінного у житті, адже скрипка була його очима й душею. Він жертвує нею та кидає її у вогнище заради життя інших, щоб було тепло. Скрипка стає джерелом продовження життя. У кінці роману, коли погас вогонь, згасло й життя товаришів. Залишилися біля вогнища лише сидячі трупи: *«– Де мої товариші? Осталися на горі й сидять довкола вогнища. – Огонь горить? – Ні, погас. – Вони мертві? – Не думай тепер про них <...>»* [6, с. 122].

В А. Барбюса вогонь здебільшого чинить має згубну та нищівну дію. Це стихія війни, котра знищує усе живе на землі. Лише в деяких випадках вогонь символізує тепло й затишок. Наприклад, тепло польової кухні або груди солдатів, які шукають тепла та хочуть зігрітися, називаються «убогим вогнищем». Сім'ї людей, котрі живуть під мирним небом, у той час, як інші воюють, – це також «вогнище». Усі інші значення жахливі та нищівні, подібні на вулкан із лавою: *«<...> біжу далі, в бурю, пронизану рудими блискавками, в згубні потоки лави; мене підстьобують фонтани гарячого пилу й кіптяви»* [1, с. 209]. Спільним для обох романів постає образ Ісуса Христа, який з'являється асоціативно до людської долі, до її хресного шляху. У «Поza межами болю» Оглядівський приймає страждання й

спокутує гріхи, прагне змінити світ любов'ю, образно воскресає з мертвих, коли його замерзле тіло занурюють у воду, щоб хоч так відігріти. Спостерігаються також образи Фенікса, воскресіння, обряду хрещення, тобто відродження для нового життя. У «Вогні» це жовнір, який підводиться, падає на землю й знову підводиться: *«Під гидкою корою його сльозиться рана; він плямує землю кров'ю; він поширеними очима вдивляється в кров, яку він віддав, аби зцілити світ»* [1, с. 290]. Тобто в цих романах простежено жертвовність заради інших, місіонерське (експресіоністське) бачення світу.

Подібно до А. Барбюса, у романі О. Турянського також живі люди порівнюються з трупами або ж мертві схожі на живих: *«Бачу їхні обличчя живих трупів»* [6, с. 13], *«Ідуть живі трупи людей по трупі природи»* [6, с. 15]. Порівнюємо з романом А. Барбюса: *«Перед нами й позад нас – люди з обличчям трупів»* [1, с. 273], *«Здавалося, мертвяк якось чудно кривиться і посміхається до своєї гвинтівки <...>»* [1, с. 201], *«<...> свіжі трупи як ніби ще страждають або сплять <...>»* [1, с. 211]. На думку П. Рихла, *«Натуралістичні засоби зображення «великої бійні» викликають апокаліптичні видіння <...> перетворюють експресіоністичне богошукання на свою протилежність <...>. Однак відомо, що експресіонізм так само вдається й до інших образів, які змальовують провісницькі, сповнені оптимізму перспективи всезагальної любови, сонячні ідилії мирного співжиття»* [5, с. 123]. У всіх трьох авторів простежуємо таке оксиморонне поєднання в зображенні натуралістичної бійні війни з вірою в прекрасне майбутнє.

Що стосується колористики твору «Поза межами болю», то загалом фон твору – чорно-білий, хоча наявні й інші експресіоністські барви смерті, а саме: синій, зелений, фіолетовий, сірий, червоний, земляний. *«Чорні хмари закрили задрісно сонце <...>, як велетенські чорні крила всесвітнього духа знищення»* [6, с. 15], *«Їхні смертельно-тривожні обличчя, схожі на брудно-сірі, зелені й фіолетні черепки із глини, які ось-ось розсипляться»* [6, с. 41]. Отже, за допомогою накладання експресіоністських барв письменник намагався відтворити потворність війни, сам подих смерті, одвічний і безкінечний розпач людського існування. Домінування темних та песимістичних кольорів у романі здатне викликати страх, біль, хворобливе відчуття, пригнічений стан духу, напруження, чекання невідомої фатальної миті. Тому в романі мало епізодів, від сприйняття яких

читач міг би спочити й розслабитися. Цим він близький А. Барбюсу, який також використовував експресіоністську гаму кольорів для нагнітання негативних емоцій: *«Пам'ятаю, як я перестрибнув через труп; він горів, увесь чорний; багряна кров шкварчала на вогні»* [1, с. 210].

Потрібно вказати на ще один експресіоністський прийом у романах – уселенський крик розпачу й божевілля, попередження про небезпеку, яку ніхто не бачить і не відчуває, крик із закритим ротом, а радше стогін. Як писав про експресіонізм Г. Бар: *«Людина кричить замість душі, ціла епоха є єдиним криком у небезпеці. Мистецтво також кричить разом з нею – в глибокій темряві <...> це, власне, є експресіонізм»* [цит. за: 4, с. 147]. З огляду на це твердження, у романах також можна знайти приклади, що підтверджують наявність придушеного крику. Наприклад, у романі *«Поза межами болю»* нерідко монологи персонажів переростають у крик, якому передують біль, що виступає не лише душевною й фізичною мукою героїв, але і їхнім випробуванням, мірилом первинної сутності людини: *«зі скаженою люттю він кусав, гриз, жував банкнот <...> і кричав далі»* [6, с. 68], *«останній крик розпуки перед смертю»* [6, с. 20], *«Жах, розпука й божевілля кричали з його уст: – Смерть!.. Смерть!.. Боже!.. Зглянься!..»* [6, с. 46]. У романі Анрі Барбюса *«Вогонь»* можна також знайти чимало схожих прикладів: *«Я на мить розрізняю чудні обличчя кричущих людей; ці крики чуєш, але не бачиш»* [1, с. 210], *«<...> все частіше солдати <...> кричать, видають глухі, шалені, розпачливі зойки або моторшиний стогін, що ним миттю сходять ціле життя»* [1, с. 213]. Спільним для обох авторів є засудження війни, а особливо тих можновладців, котрі на ній збагачуються та роблять усе, щоб її затягувати, вони не мають бажання покласти край війні й установити мир. Наприклад, Анрі Барбюс звертається досить експресивно та з великим осудом до влади: *«Ганьба воєнній славі, ганьба арміям, ганьба вояцькому ремеслу, воно обертає людей то в тупі жертви, то в підлотних катів. Так, ганьба!»* [1, с. 219], *«Усі ці люди <...> огидні й смішні <...> Всі ці люди не можуть або не хочуть установити мир на землі <...> Всі ці люди – ваші вороги! Ось вам вороги – все одно, де вони народились, як їх звали і якою мовою вони брешуть. Шукайте їх на небі й на землі <...> Добре визнайте їх і запам'ятайте назавжди!»* [1, с. 289]. Осмислюючи ці слова, можна зрозуміти, що війна завжди вигідна певному колу людей, особливо

для їх збагачення. І не має значення, яка це країна і яка війна, вона збагачує одних та знищує інших.

На думку багатьох сучасників О. Турянського, його твір сприймався передусім як могутній протест проти війни. І це справді вражаючий за силою емоцій протест: *«Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибіню людського страждання! Тоді боги стали б людьми, а люди братами»*, – проголошує Осип Турянський [6, с. 38]. Різниця протестних пафосів між аналізованими авторами полягає лише в тому, що О. Турянський ставить питання людяності понад усе, а винними у війні вважає самих людей, які підкорилися владі, темним силам, тому зараз повинні спокутувати свої гріхи: *«Навіщо ми, люди, вбивали людей? <...> Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства. <...> І це наш злочин. <...> І за цей злочин мусимо вмерти»* [6, с. 80].

Таким чином, особливостями поетики експресіонізму у романі Анрі Барбюса «Вогонь» та романі Осипа Турянського «Поза межами болю» стали: використання однієї палітри кольорів; образу вогню; експресіоністського прийому вселенського крику; експресіоністських тем приреченості людства та місіонерське бачення світу; загострена емоційність; фрагментарність сюжетобудови та кінематографічність; проблема смерті, засудження війни та віра у майбутнє.

На цій підставі можна зробити висновок, що роман Анрі Барбюса «Вогонь» та роман Осипа Турянського «Поза межами болю» мають спільні типологічні витоки, закладені в образі вогню, є проявом і прикладом «поетики вогню».

Література

1. Барбюс А. Вогонь. Оповідання; пер. з фр. М. Терещенко. Київ: Дніпро, 1969. 339 с.
2. Мафтин Н. Поетика експресіонізму в романі Осипа Турянського «Поза межами болю» та повісті Леоніда Андреєва «Червоний сміх» // Слово і Час. 2011. № 10. С. 24–32.
3. Нестелєєв М. Поза межами й у межах: Осип Турянський і його найвідоміший твір // Дивослово. 2012. № 11. С. 50–56.
4. Печарський А. Я. Поетика творчості Осипа Турянського. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 202 с.
5. Рихло П. Експресіонізм у ранній творчості Альфреда Маргул-Шпербера // Експресіонізм: зб. наук. праць / упоряд. Т. Гаврилів. Львів, 2004. С. 120–138.

6. Турянський О. Поза межами болю. Дума пралісу: вибране. Київ: Академія, 2015. 312 с.

References

1. Barbius A. *Vohon. Opovidannia* [Fire. Story]. Kiev, 1969, 339 p. (in Ukrainian).
2. Maftyn N. Poetyka ekspresionizmu v romani Osypa Turianskoho "Poza mezhamy boliu" ta povisti Leonida Andreieva "Chervonyi smikh" [Poetics of Expressionism in Osyp Turiansky's novel "Beyond the Pain" and Leonid Andreev's story "The Red Laughter"]. In: *Slovo i Chas*, 2011, issue 10, pp. 24–32 (in Ukrainian).
3. Nestelieiev M. Poza mezhamy i u mezhakh: Osyp Turianskyi i yoho naividomishyi tvir [Outside the boundaries and within: Osyp Turyansky and his most famous work]. In: *Dyvoslovo*, 2012, issue 11, pp. 50–56 (in Ukrainian).
4. Pecharskyi A. Ia. *Poetyka tvorchosti Osypa Turianskoho* [Poetics of creativity Osip Turyansky]. Lviv, 2003, 202 p. (in Ukrainian).
5. Rykhlo P. Ekspresionizm u rannii tvorchosti Alfreda Margul-Shperbera [Expressionism in the early work of Alfred Margul-Schwerbe]. In: *Ekspresionizm*. Lviv, 2004, pp. 120–138 (in Ukrainian).
6. Turianskyi O. *Poza mezhamy boliu. Duma pralisu: vybrane* [Outside the pain. The Duma of the Virgin: Selected]. Kiev, 2015, 312 p. (in Ukrainian).

Oksana Radavska. The Expressionism in Henri Barbu's Novel «The Fire» and the Novel by O. Turiansky «Beyond the Pain»: Typological Aspect. The article is devoted to the analysis and comparison of the novel by Henri Barbus "Fire" and the novel by O. Turiansky "Beyond the Pain". The theme of both works was war, its horror and insanity. In the novels, a bright reflection of the poetics of expressionism, a variety of artistic techniques expressing the acute problems of mankind: despair, pessimism, understanding of the hopelessness of life, etc., was found out in the article. Therefore, the features of the poetics of expressionism are considered in the article, and the numerous coincidences in works written by writers who are not influenced each other. It is worth pointing out that earlier the researchers did not compare the novel by A. Barbus with the "Fire" with the novel by O. Turiansky "Beyond the Pain", although they put them in one row. In the article the dominant image-archetype of the Fire and the poetics of expressionism in the novels are investigated, a comparative analysis of the above-mentioned works was performed, typological proximity was found on the problem-thematic and artistic-figurative levels. Common expressive accents are found.

Key words: image-archetype of the Fire, expressionistic style, poetics of expressionism, poetics of fire, expressionistic accents, expressionistic techniques.

Стаття надійшла до редакції 11.09.2017 р.